

ARANY JÁNOS MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE.

Arany kedvvel és valódi hivatással foglalkozott a magyar irodalomtörténettel is. Eléggé bizonyítják ezt Gyöngyösiről, Orczyről, Gvadányiról, Szabó Dávidról és Rádayról rajzolt írói arcképei. A forráskutatási módszerességre például szolgálhat *Zrínyi és Tasso* című tanulmánya. Azok, a kik nagykőrösi tanári működését részletesebben ismertették, azt is emlékezetben hagyták, hogy tanítványai számára rövid irodalomtörténetet dolgozott ki, mely előadásaihoz alapul s tanítványainak vezérfonalul szolgált. Benkó Imre [*Arany János tanársága Nagy-Kőrösön* (Nagy-Kőrös 1897.) 151. l.] szerint ennek eredeti kéziratát Arany Szilágyi Sándornak ajándékozta, a mikor az tőle, mint a tanárságban utóda, az irodalomtörténet tanítását átvette. Az egész kézirat 54 lapra terjedt s Szilágyi maga közölte belőle a *Nemzetben* a Petőfiről és Tompáról szóló részt. Ugyancsak Benkó írja, hogy Arany több tanítványánál megvan e kézirat másolata s egy ilyen másolatból közli a 27., 39. és 40. §-t, Kisfaludy Károly életrajzát, a «Dramai költészet» bevezetését vagy «Tájékozás»-át és Kisfaludy Károly drámái rövid ismertetését. E szerint az egész eredeti kézirat Szilágyi birtokában volt, de ebből halála után hagyatékában csak egy kis rész (14 oldal) volt található s ez könyvtárából a budapesti egyetem könyvtárába került. Most kiadjuk a fennmaradt részt, a följújtás irodalmának történetét. Kíváncsok volna, ha akár az eredeti kézirat lappangó többi részéből, akár ennek híján annak másolatából kiegészítenék közlésünket. Azt hisszük, nem szükséges ezt a nagy költőnk iránt érzett kegyelettel megokolni, ez az irodalomtörténeti vázlat rövid megjegyzéseivel találókban jellemzi íróinkat s műveiket, mint egyik-másik irodalomtörténet hosszadalmas, körülíró, de keveset mondó fejtegetéseiben.

* * *

Magyar irodalomtörténet.

NEGYESEDIK SZAKASZ.

Legujabb kor.

1. §. Áttekintés.

A magyar irodalom történet *Legujabb kora* 1772-ben, Bessenyei György és társai fölleptével kezdődik és terjed a forradalomig, 1848. Az azóta lefolyt néhány év, a napi irodalom, melyben élünk, még nem nyújt a történetírónak biztos tájékozást.

Ez egész kort, részint könnyebb áttekintése kedviért, részint, mert a dolog természete úgy kívánja, két időszakra osztjuk:

I. Időszak: Bessenyei föléptétől — 1772 — a nyelvújítási forrongásig — körülbelül 1811. — Ez az *előkészítő* időszak.

II. Időszak: A nyelvújítási vitáktól a forradalomig — 1811—48. Ez a *virágzási* időszak.

Első időszak.

2. §. Az irodalom újraéledése.

Azon szomorú hanyatlás után, melyet irodalmunk a XVIII-k század elejétől fogva mutat, 1772-ben kezdett újabb élénkség, újabb mozgalom keletkezni abban. Ugyanis, felállítván Mária Terézia (1760) Bécsben a magyar kir. testőrző sereget: ez által számos ifjunak alkalmat szolgáltatott oly nevelést nyerhetni, melyet azelőtt csak a főurak fiai, s azok is csak külföldön nyerhettek. Ezen ifjak Bécsben megismerkedtek a német, de főleg a divatos francia nyelvvel s irodalommal, a fő rendek és udvar finom szokásaival: egy szóval, európai műveltségre tehettek szert. Bécsben akkor még a német irodalom a francziának zsarnoksága alatt nyögött. Az előkelők saját nyelvüket megvetve, francziául társalkodtak, olvastak, a német irodalmat lenézték, noha már künn a birodalomban *Wieland*, *Klopstock*, *Lessing* annak igen szép lendületet adának. Ellenben a francia irodalom, mely XIV. Lajos alatt már virágzása tetőpontját érte el, divat olvasmány lön: *Corneille*, *Racine*, *Boileau*, *Voltaire* stb. munkái forogtak köz-kézen. — Ily körülmények közt testőr ifjaink önművelése, francia irányban, szerencsésen haladt; de egyszersmind a magyar irodalom szegénysége, a francziával összehasonlítva, fölgerjeszté hazafiúi fájdalomkat s eltökélék annak gazdagítását kitelhetőleg munkába venni. *Bessenyei György* volt az első irányadó és útmutató: példája, buzditásai gyújták lángra testőrtársait, kik közt *Bárczi*, *Barcsai* s jóval utóbb *Kisfaludy Sándor* a legnevezetesebbek. — Nem sokára bent a hazában is örömdetes mozgalom támadt az irodalom terén, kivált a *költészetben*, melyet aztán a próza is követett; úgyhogy az 1772-től 1794-ig terjedt időköz irodalmunkat már szép virágzásban tűnteti föl.

3. §. A nyelv ügye.

Az ekkint egyesek buzgósága és lelkesedése által új életre kelt irodalmi munkásságot méginkább ébresztette azon élénk visszahatás, mely a nemzetben II. József rendeletei folytán keletkezett. Ugyanis, e lángeszű fejedelem, részint azért, mert visszásnak tartotta, hogy Magyarországon a közügyek a holt *latin* nyelven folynak, részint és főleg azért, mert örökös tartományait egy közös igazgatási nyelv által akarta a «birodalmi egységbe» olvasztani: 1784-ben oly rendeletet bocsátott ki, hogy hivatalos nyelvül Magyarországra is a *német* hozassék be, s e rendelet, fokozatosan, 3 év alatt teljesezésbe vétessék. A vármegyék hiába tették panaszos felterjesztéseiket, valamint József császár egyéb reformjai, úgy e lépés ellen is: a rendelet érvényben maradt, mind addig, míg József, látván a nemzet ingerültségét, halála

előtt kevéssel, 1790-ben egyéb újításaival azt is visszavonta. De a nemzetben fölébredt a nyelve iránti féltékenység, s át kezdte látni, hogy eddig mily bűnösen elhanyagolta azt, helyette a latint használván közolgokban. Azért is az 1790-diki hires országgyűlés, mely az alkotmány biztosítását vette munkába, a nyelv ügyében is intézkedett. Nem látta ugyan még érettnek az időt, sem a magyar nyelvet eléggé kifejlettnek arra, hogy rögtön hivatalos nyelvvé emeltessék: de megtette e czélra az első lépést. Törvényt hozott, hogy a magyar nyelv elemei minden nyilvános iskolában — az akadémiákban s egyetemen pedig a magyar tiszti-írásmód is — taníttassanak; hogy a hatóságok jegyzőkönyvei, levelezései magyarul folyjanak; mindenek előtt pedig óvást tett az ellen, hogy a nemzetre valaha idegen nyelv tukmáltassék. E mellett országos választmányt nevezett ki, mely a nevelés, s az indítványozott «magyar tudós társaság» ügyét rendszeresen ki-dolgozza. Az 1805-dik évi országgyűlés még kiebb terjeszté a magyar nyelv hivatali használatának körét.

4. §. Irodalmi társulatok. Első rendes szintársaság.

Mindjárt az irodalom ébredésekor érezték jobbjaink, hogy a magyar nyelv kimivelése egyesek által nem haladhat oly biztosan, mint egy testület tekintélye alatt: ennél fogva már Bessenyei foglalkozott egy «magyar tudós társaság» eszméjével s annak felállítását sürgette (1781) «Jámbor szándék» czimű munkájában, mely ugyan akkor nem jelenhetett meg. Révai Miklós magának József császárnak nyújtott be (1784) egy hasonló tervet, de arra semmi válasz nem jött; később, 1790-ben, nemcsak Bessenyei említett munkáját kiadta, hanem e tárgyban maga is adott be az országgyűlésnek egy sürgető iratot; s az országgyűlés, annak megvizsgálását, s a terv megállapítását választmányra bízta. Azonban a bekövetkezett harezos idők miatt a tudós társaság kérdése még néhány évtizedig háttérbe szorult. De már akkor is keletkeztek az ország különböző részein kisebb *nyelv-mívelő társulatok*; milyen volt (1790) a Kis János által létre hozott *soproni társaság* és pár évvel utóbb, Aranka György buzgólkodása folytán az *Erdélyi nyelv-mívelő társaság*.

Ugyancsak az 1790-ki budai országgyűlés idejére esik az *első rendes magyar szintársulat megalakulása*. Midőn t. i. az ország rendei a felállítandó tudós társaság fölött vitatkoznának, többen azon véleményre fejezték ki, hogy a magyar nyelv mívelését egy ily társaságnál jobban elősegélné a nemzeti játékszin. Nehány lelkes ifju kapva kapott e szón, s *Kelemen László* vezérlete alatt rögtön egy színész társaság állott össze, mely *első* előadását Budán, a német színpadon még azon évben meg is tartotta (1790, oct. 25); de a pesti és budai német színházak bérelője, gróf Unwerth, annyi akadályt gördíte a keletkező magyar színészet utjába, hogy, daczára gr. *Ráday Pál* és *Kazinczy Ferencz* buzgó közbejárásának, — a lelkes társaság csak két év mulva folytat-hatá ismét előadásait, Pesten. Ugyanekkor már Erdélyben is alakult egy szintársulat; s minden akadályok mellett oly szerencsésen haladt a magyar színészet ügye, hogy már 1795-ben több mint harmadfél száz szindarabbal rendelkezhetett, melyeket részint jelesb íróink, részint magok a színészek írtak és fordítottak.

És itt lesz még helyén, megemlékezni nemzeti kincsünkről, a *Museumról*, melynek alapját gr. *Széchenyi Ferencz*, István atyja, tette le, 1802-ben, az által, hogy gazdag könyvtárát, régiség- s ritkaság gyűjteményét nagylelkűen a hazának ajándékozta.

5. §. Folyóiratok.

A műveltség terjedésének s a nyelv csinosulásának hatályos eszközei az ugynevezett *időszaki* vagy *folyóiratok*, melyek t. i. bizonyos időhöz kötve jelennek meg. Effélék keletkezése nálunk szinte az irodalmi újjászületés ezen korszakába esik. *Legelső hirlap* volt a *Magyar hirmondó*, melyet Ráth Mátyás indított meg Pozsonyban, 1780; s melyet aztán más hasonló vállalatok követtek, — mint péld. a «Hadi és más nevezetes történetek» (1789) című, Görög és Kerekes által szerkesztett hirlap. De ezen, inkább csak politikai híreket tartalmazó, ujságoknál a nyelv mívelésére többet tettek a *szépirodalmi folyóiratok*; mint a *Magyar Múza* (1787) Szacsvay Sándor szerkesztése alatt; a kassai *Magyar Museum*, melyet három jeles írónk: Kazinczy, Baróti-Szabó, és Bacsányi szerkesztettek 1788-tól kezdve; továbbá Péczeli: *Mindenes gyűjteménye* (1789); Kazinczy: *Orpheusa* (1790); Sándor István: *Sokféleje* (1791); Pánczél: *Új Magyar Múzsája* (1793); végre Kármán: *Urániaja* (1794). — Ennyi folyóirat támadása, oly rövid időköz alatt, tanúskodik azon nemes buzgalomról, melylyel írónk a nyelv és nemzetiség ügyét felkarolták.

6. §. A műpróza fejlődése.

A magyar prózairás, mely Faludi óta ismét áradózó pongyoltságba süllyedt, csak lassan kezd emelkedni. *Bárczy Sándor*, a fönt- említett testőrök egyike, volt az első, ki a prózának szabatosabb formát igyekezett adni, eltérvén a nagy többség gondatlan írmódjától. *Bárczy* nem volt eredeti író, csupán fordító; de fordításai, az akkori viszonyokhoz mérve, oly jelesek valának, hogy egy *Kazinczy* őt választotta magának követendő példányúl a jó magyar prózában. Leginkább franczia műveket fordított, melyek közt legkitűnőbbek *Marmontel Erkölcsei meséi*. Ugyancsak francziából fordított egy *Kassándra* című 7 kötetes regényt, mely a magyar szépnemnek sokáig kedvenc olvasmánya lón, — s németből az *Erkölcsei Leveleket*. — *Bárczy* a műprózában *Kazinczy* követte, de a tanítvány messze feljűlmulta mesterét. Róla alább fogunk szólni. — *Kazinczy*val, mint prózairó, ellenkező irányban indult egy ifjú tehetség, a szellemdús *Kármán József*, az *Uránia* szerkesztője. *Kazinczy* ugyan is, a nyelv csinosítása tekintetéből, hogy a köznapi beszédétől eltérjen, nemcsak megtúrta, de néha keresve kereste a *nem-magyaros* szólásmódokat, fordulatokat: ellenben *Kármán* magából a nyelv szelleméből igyekezett a stil bájait kifejteni. De keveset irhatott: korán elhalt a sokat ígérő ifju. Munkái közt: *Fanni hagyományai* cím alatt egy szenvedő hölgy naplója is olvasható, feltűnőleg csinos prózában. — A *költői* próza megalapítójának id. *Péczeli Józsefet* tekinthetjük, ki *Jung éjtszakáit* hatályos nyelven fordította. — *Pár eredeti* regényírónk is volt már ez időszakban: de ezek a prózai irányban nem sok izlést tanusítottak. *Mészáros Ignác*: «*Kártigám*» című

hires regénye (1772), egyéb fogyatkozásait nem tekintve, a prózát sem igen vitte elébb. — *Dugonics András*, legtermékenyebb regényírónk a múlt században, a népi közmondások beszövése által sajátos prózát teremtett magának, mely elég körmönfont magyaros ugyan, de izlés nélküli, sok helyett pedig épen aljas.

7. §. Nyelvtani irodalom.

A magyar nyelv művelésének szükséges volta életkérdésül ismeretvéen el: találkoztak írók, kik nem elégedtek meg többé azzal, hogy a nyelv szabályait, iskolai használatra, összeszedjék és csupán az ifjúság számára írják nyelvtanaikat; hanem mélyebben kezdtek bocsátkozni a philológiába, hogy a magyar nyelv természetét, szellemét, más nyelvekkel rokonságát kinyomozzák. Ily értelemben vett nyelvészeink közül a jelesebbek: *Gyarmathi Sámuel*, ki, pater *Sajnovics* után, a finn rokonságot első vitatta köztünk; — *Beregszászi Pál*, ki a magyart a keleti nyelvekkel hasonlítá össze. — Ugyancsak a múlt század vége felé (1795) Debreczenben, több tudós által készítve, jelent meg egy nagy magyar nyelvtan, mely *debreczeni grammatika* név alatt ismeretes. E nyelvtannak fő hibája az, hogy a nyelv történeti fejlődését mellőzve, csupán az élő nyelvre támaszkodik s hol a gyakorlat nem képes útba igazítani, ott bizonytalan, ingadozó. Így, például, az *ik*-es és *ik*-telen ige hajlítás közt nem tud különbséget tenni, a szenvedőt a közép formával összezavarja; mind egy neki: látatom vagy látodom; látódjék, vagy látódjon. — *Verseghi Ferencz* még tovább ment. *Tiszta Magyarság* című munkájában az egész *ik*-es hajlítást megtagadta magyarnak lenni, az ilyeneket: *eszem, iszom* tótos beszédnek állítá s helyettök ezt kívánta elfogadtatni: *eszek, iszok*. — *Verseghi* ellenében az *ik*-es hajlítás törvényességét és sok más alapelveit a magyar nyelvnek diadalmasan megmutatta *Révai Miklós*: «*Elaboratio Grammatica Hungarica*» című híres nagy nyelvtanában (1806), s ama *nyelvtani harcokban*, melyek ez idő tájt közte és *Verseghi* közt folytak; s melyekben a Révai pártján három álnevű tanítványa egy-egy egész könyvet irt *Verseghi* ellen, nem minden mecskolódás nélkül.

8. §. A tudományos irodalom főbb vonásai.

Nem célunk itten minden, ez időszakban magyarul megjelent, munkát elsorolni: oly öröndetes szaporodásnak indult azok száma, hogy csak névszerinti megemlítésök is hosszúra terjedne. Csupán azokra leszünk tekintettel, melyek a maguk korában nagy hatást gyakoroltak, s húzamosb ideig fenttarthatták becsöket a magyar közönség előtt. Ilyenek

A hittanban és erkölcstanban: *Tóth Ferencz* pápai tanár theologiai munkái és *Sárvári Pál* debreczeni professor «*Morális Filozofiája*» (1802). A természetrajzban: *Dr. Földi János* állattana, Linné szerint (1801); és a «*Magyar Fűvészkönyv*», melyet *Diószegi Sámuel*, debreczeni predikátor és *Fazekas Mihály* főhadnagy, hasonlóul a Linné rendszerében dolgoztak, s a magyar fűvészi terminológiának, úgy szólva, teremtoi lettek. E jeles fűvészkönyv félszázadon keresztül csaknem egyedüli segédeszköze volt a botanicát magyarul megtanulni

akaróknak. — A *mathesisben* prof. *Dugonics András* törte meg az utat «Tudákosság» című munkájával (1784), melyben a kellő műszavakat magyarul igyekezett kitenni, sokszor szerencsésen, de többnyire visszatetsző újítással. A *historiában*: *Világtörténeti* munkát gr. *Gvadányi József* irt, különböző forrásokból (1796—802); de csak 6 kötetig vihette; halála után *Kis János* a költő folytatta azt. — *Mindszenti Sámuel* komáromi predikátor L'Advocat világtörténeti Lexiconát dolgozta ki magyarul, 6 kötetben (1795). — *Budai Ézsaiás*, debreczeni tanár (később lelkész és superint.) «Közönséges Historiát» adott ki (1800—5), s ugyan ő irodalom-történeti jó munkát is nyújtott a «Régi tudós Világ Historiájában.» (1805). — Különösen Magyarország történetét tárgyzó jelesb munkák: *Budai Ézsaiás*: «Magyarország Historiája» (1805—12) és bátyja, *Ferencz*, szováti ref. lelkész igen becses «Polgári Lexicon» (1804), mindenik 3 kötetben. *Virág Benedek*: «Magyar Századok» (I. kötet: 1808. II. kötet 1816) című munkájában jelesen tárgyalja a magyar történet régibb századait. — Magyarország földleírását (1799) prof. *Vályi András* dolgozta ki szótár alakú 3 kötetes művében; Magyarország megyéiről derék földképeket adtak *Görög és Kerekes*, a «Hadi történetek» című hirlap szerkesztői. Végre az egész földről hasznos «*Oskolai Atlas*» jelent meg (1800) Debreczenben, prof. *Budai* felügyelése alatt.

9. §. Költészet.

A nemzeti és irodalmi ébredés ez időszak elején is, mint rendszeren, először a költészetben nyilatkozott. Lelkes testőreink a francia, úgy nevezett *klasszikai*, költészet csínja által elbájolva, tárgyban és formában követni kezdék a jeles példányokat. A régi magyar költők-nél divatos négy rimű versszakot, francia példára, könnyű kétsoros alexandrinnal válták fel; a dráma, tanköltemény, epistola lón a kedvező forma, melyben legörömbösebb dolgoztak: *Bessenyei* lépett föl először *drámáival* (1772) úgy később a többiek; — itthon a hazában is hozzájuk csatlakoztak a rokon elemek: s ily módon állt elé költészetünk[ben] az úgy nevezett *francia iskola*.

De már ekkor a hon határai közt is készült egy mozgalom, mely egész más irányt adandó vala a magyar költészetnek. Néhány szerzetes férfiú, a régi klasszikai irodalom által föllelkesítve *mértékes* versek: ódák, elégiák stb. írására ösztönöztetett, mire az előtt csak gyér példa vala költészetünkben. *Rájniss* volt az első, ki megkezdé a munkát, de *Baróti Szabó*, a ki föllépett. (1777). Még *Révai* csatlakozott ez irányhoz, s e háromtól veszi kezdetét a *latin*, vagy *klasszikai iskola*.

Azonban a versírók nagy része, mintha tudomást sem venne ez újításokról, békén haladt a megszokott ösvényen, melyet Gyöngyösi nyitva hagyott. Terjedelmes, bőbeszédű eposzokat zenge, négy rimű strophákban; alkalmazta magát a közönség fejletlen ízléséhez, s Gyöngyösit, ha erényeiben utól nem érte, hibáiban meghaladta. *Dugonics* lépett fel közülök először (1774). Ez volt az úgynevezett *népiesek*, vagy helyesben: *népszerűek iskolája*.

Végre egy negyedik irány is kezdé mutatkozni. Fínom ízlésű emberek, egy részről a régi *klasszikai* költészet bájának is hódolva,

de más részt az új, — különösen német — poësis szépségeitől is meghatva: míg amannak áldozni meg nem szűntek, ennek követésére is felbuzdulának. Külsőleg ez irány a *rimes versek mértékre* (jambus, trochæus stb.) *szedésében* nyilvánult. *Ráday* tette az első kísérletet. — Ezek mintegy úttörői voltak azon új iskolának, melyben Kisfaludy K., Vörösmarty stb. ragyog: nevök tehát az *új iskola előzői*.

10. §. A franczia iskola.

A franczia iskola kezdője, ki annak egyszersmind fejeül tekintethető, *Bessenyei György*. Fia egy szabolcsi nemes családnak, oly hanyag nevelésben részesült, hogy midőn 19 éves korában a testőrseregbe lépett, arezpirulva kellett érzenie roppant elmaradását. E szégyen érzete őt tanulásra ösztönzé; s 11 évi erőfeszítés, folytonos munka által annyira vitte, hogy nemcsak az újabb művelt nyelveket sajátította el, hanem a tudományokban is, főleg a historia- s bölcsészethen alapos jártasságot szerzett; úgyhogy írói föllépésekor egyike volt már honunk legszellemdúsabb és kiképzettebb tudósainak. — Föllépése 1772-ben történt, *Agis* című szomorújátékával, melyet nem sokára *Hunyadi László*, *Buda* tragediái, *Philosophus* vígjátéka és egyéb költeményei — ezek közt az angol Pope után dolgozott *Ember próbája* című tanköltemény — s néhány *próza*i munkája követtek. — Bessenyei maga körébe vonta a vele rokon szellemű költőket, s munkáikat ily című könyvben kezdé kiadni: *Bessenyei György társasága* (1777). — Költeményeit a bölcsész hajlam, a reflexio, jellemzi; drámái szerkezetén meglátszik, hogy oly időben irattak, mikor még nem volt magyar színpad. — Irodalmi szereplése 1772—80 közé esik; azontúl, biharmegyei jószágára vonulva, folyvást dolgozott ugyan költői, bölcsész és történeti műveket, de semmit ki nem adott.

Barcsay Abrahám, testőr társa Besenyeinek, később ezredes a lovasságnál, a «Bessenyei társaságában» adta ki első költeményeit; azután pedig (1789) Révai bocsáta közre azokból egy nagyobb csomót. Versei leginkább könnyű, kedélyes *epistolákból* állanak, melyeket barátjaihoz írogatott.

B. Orczy Lőrincz, tábornok s abauji főispán, nem tartozott ugyan a testőrök közé, de azért a franczia iskolához számítjuk, részint költeményei jelleménél fogva, részint mivel barátsága és buzdításai által serkentőleg hatott ezen iskola embereire. Orczy már hajlott korban volt, midőn ezek fölléptek: ő azelőtt régen írogatott verseket, de ki nem adta, csak jóval később (1787—9) jelentek azok meg Révai által: *Költeményes Holmi* czím alatt. Józan, vidám életbölcseesség teszi alapját költeményeinek: dicséri a mezei életet, a megelégedést; korholja a hibát, a fényűzést, hiúságot; részt vesz a köznép szenvedéseiben, és mindenenk fölött szívvvel lélekkel magyar.

11. §. A franczia iskola. Folytatás.

Barcsay személyes barátsága által ösztönözve lépett föl *Ányos Pál*, az ifjú paulinus szerzetes. Az eltévesztett életpálya miatti gyötrellem, mely végre is (28 éves korában) sirba vitte, *elegia-költővé* tette *Ányost*; csak a barátság enyhíté némileg fájdalmait. Innen költeményei

e két fajra oszlanak: *elegiák* és *epistolák*. Egy pár *dalában* a népi schemát is sikerrel alkalmazta. Munkái nem jelentek meg összesen; — csak halála után (1798) adott ki azokból Bacsányi egy nagyobb — de hiányos — gyűjteményt.

Gr. *Teleki József*, ugcasai főispán, azon szép *elégiájával* vonta magára a közfigyelmet (1779), melyben huga Teleki Eszter halálát kesergi; — gr. *Teleki Ádám* pedig még előbb (1773) Corneille «Cid» című drámájának jeles fordításával, alexandrinokban.

A francia iskola újabb nemzedékének mintegy központja, irányadója *Péczei József*, komáromi predikátor, lön: ki néhány eredeti, de többnyire fordított munkái által nagyon elhiresedett. Versekben írott *Meséi* (1788) részint eredetiek, részint aëtopusi tartalmuak, s könnyű, kellemes elbeszélő modoruk miatt nagy tetszésben részesültek. Fordításai közül jelesebbek: a *Henriás* (1786 és 92), hősköltemény Voltaire után; *Zair*, *Merop*, *Tánkréd*, *Alzir*, szomorújátékok ugyanazon francia szerzőtől; végre *Yung éjtszakái*, angol költő műve, de francziából fordítva.

Többi hívei is ezen iskolának leginkább francia művek fordítására adták magokat, de nem nagy szerencsével.

12. §. A latin iskola.

Erdősi Jánosnak XVI-dik századbeli kísérlete, a magyar verseket klasszikai mértékre szabni, a XVIII-dik század derekáig gyér követőkre talált. A múlt század közepe táján azonban már voltak egyesek, mint gr. Ráday Gedeon és Szilágyi Sámuel superintendens, kik írószobájok rejtekében latin mértékkel foglalkoztak, de közre nem bocsátván, működésök hatás nélkül maradt. — *Molnár János*, tudós kanonok, adta az első (bár gyarló) példát s a buzditást: «Régi jeles Épületekről» irt munkájában. Buzditására előbb *Rájn*is kezdett tervszerűen dolgozni, de őt a föllépésben nemcsak *Baróti Szabó*, hanem *Révai* is megelőzte. E három a latin iskola kezdője, feje.

Baróti Szabó Dávid, jezsuita és kassai tanár, 1777-ben adta ki «Uj mértékre vett külömb verseit», melyek «hatlábú, alagyás és lantos verseket» tartalmaznak. Mai szempontból tekintve, alig egyebek azok prozódiai gyakorlatnál: de megjelenésök az akkori deákos közönségre nagy hatással volt, s a méltányló fogadtatás buzditóan hatott Barótira. Nem sokára (1779—80), *Paraszi majorság* című tankölteménye (*Vanière* latin munkája után) még hiresebbé tette nevét. — Verseit változtatva, kihagyva, újakkal pótolva még három kiadásban bocsátá közönség elé (1786—89—1802). — De legbecsesb dolgozata Virgil *Aeneise* lett, melynek fordítását agg korában végezte be, s melyhez az *Eklogák* is járultak. Érdemei a *nyelvre* nézve kétségtelenek, melyet új és ritkább szavakkal, fordulatokkal, gazdagított; noha más részről az is való, hogy magyarsága sokszor erőltetett.

Kőszegi *Rájn*is (tulajdonkép: Reinich) *József*, hasonlóul a jezsuita szerzet tagja — csak négy évvel utóbb Barótinál léphetett föl «Magyar Heliconra vezérő *Kalauzával*», melyben a magyar versszerzésnek «példáit és reguláit» adta. A *példák* saját versei, néhány óda s epigrammból állnak: és *eredeti* költeményei jóformán csak is ezekben határozódnak. De fordította ő is Virgilt: az *Eklogákat*,

Georgicont egészen, az *Aeneisbe* belehalt. Dicsvágya, hogy Baróti által megelőztetett, keserű tollharczba keveré őt az utóbbival. Rájnis magyarsága nem oly erőltetett, mint a Barótié, de pongyolább is ennél.

Révay Miklós, kegyes rendű szerzetes, majd a magyar nyelvnek egyetemi tanára. — előbb egy füzet *elegiát* (1778), később (1789) *Elegyes verseit* adta ki, melyek szintén *elegiákból* és *énekekből* (= dalokból) állnak. Izlése tisztább, mint társaié, nyelve, verselése is jobb: mindazáltal az ő nevét nem középszerű költeményei, hanem nyelvészeti munkái tették s teszik halhatatlanná. Ő a rímes verset sem vetette meg egészen: költeményei közt újabb szabású s elég csinos *dalok* is találhatók.

13. §. Latin iskola. Virág.

E három úttörő, Baróti, Rájnis, Révai nyomdokain indult, de őket messze túlszárnyalta *Virág Benedek*, a «magyar Horác». Született ő a mult század közepén (1752) Nagy-Bajomban. A paulinus szerzetbe lépén, egy darabig sz. fehervári tanárságot viselt, de később, részint betegeskedés miatt, részint hogy magát kizárólag az irodalomnak szentelhesse, letette a tanári hivatalt és Budára költözött, hol élte hátra levő idejét csöndes elvonúltságban és szegénységben tölté. (Megg halt 1830). — Költeményei, melyek főként *odák* s *epistolákból* állnak, csak 1799-ben jelentek meg először összegyűjtve; de már az előtt egyes darabok *nemzeti odái* közül, külön lapokra nyomtatva, bejárták és felvillanyozták a hazát. *Poétai munkáinak* második gyűjteményét néhány évvel halála előtt (1823) újra kiadta, de már akkor Berzsenyivel nem versenyezhetett. «Magyar Lantján» is, melyben a zsoltárok verses fordítását közlé (1826), meglátszott hanyatló korának erőtlensége. — De becses szolgálatot tön hazájának, már élte őszén, *Horác* minden munkáinak hű és szép fordítása által, melyek előbb részenként, aztán (a Levelek 1815, a Satirák 1820, az Odák 1824) teljesen is megjelentek. — Virág egyike első rangú költőinknek, ki nemcsak a nyelvet, a verselést vitte nagyobb tökélyre: hanem *főnség* iránti érzékkel is birt s azt többnyire hatályosan tudta kifejezni ódáiban.

A többi költők, kik még klasszikai formákban is dolgoztak, mint Kazinczy, Dayka stb. csak félig tartoznak a latin iskolához: róluk tehát az *új iskola* előzői közt leendő szó.

14. §. A népies irány.

A francia iskola költői főleg azon osztályára hatottak a közönségnek, mely maga is birt némi francziás műveltséggel; a latin iskolát azok méltányolták leginkább, kik a régi klasszikai irodalom avatottjai valának. A nagy többség sem egyik, sem másik irány szépségeit nem tudta felfogni; csak ízetlen újítást látott bennök, mely a nyelvet, a verselést kiforgatja eredeti bájaiból; — s még mindig Gyöngyösit tartá a nemzét legnagyobb költőjének. — E nagy többség izlésének hódolva lépett fel *Dugonics András*, kegyes rendű szerzetes 1774-ben *Trója veszedelme* című verselt munkájával s nem sokára azután *Ulysses Történeteivel*, négy rimű strophákban. — Nagyobb tetszést idézett elő nemzeti tárgyú *eredeti regényeivel*, melyek elsője, *Etelka* (1788) nevét

egyszerre országos hírűvé tette. Követték ezt többi regényei (Az arany perczek, Jólánka, Cserei, A gyapjas vitézek, A szerezcsenek) s elbeszéléssel vegyített sajátságos szindarabjai (Toldi Miklós, Etelka Kármelben, Bátori Mária, Kún László), melyek közül *Bátori Mária* igen soká fentartotta magát a színpadon. — Dugonicsnak kétségtelen érdemei vannak az olvasó közönség gyarapításában, a nemzeti érzés terjesztésében, sőt a nyelvújításban is; noha választékos izlésűnek nem mondhatjuk.

Dugonicsnál még nagyobb költői hirben állt a mult század vége felé *Horváth Ádám*. E hírét leginkább *Hunniás* című eposzának köszönhetette, melyben Hunyadi Jánost, szintén Gyöngyösi módorában, négy rímű versekben énekli meg (1787). Munkája gyarló; legnagyobb hibája az, hogy hiányzik benne a cselekvények *egysége*: Hunyadinak különböző, egy másból nem folyó tettei soroltatnak el, egész halálaig. Hogy mégis oly nagy tetszést aratott az eposz: az a *tárgy* érdeme leginkább. — Horváth sokkal később, már élte vége felé (1815) is irt egy hősköteményt, a *Rudolfiást*, Habsburgi Rudolfról: de az még tökéletlenebb. — Költői beccsel csak néhány népdal bír, mint a *Vidulás* («De mit töröm fejemet») s egy pár szép éneke a mai énekes könyvünkben. («A nagy király jó». ... «Szent egek, minden boldogok hajléki»).

Legkedvesebb költő a népiesek közt mindenesetre gróf *Gvadányi József* «magyar lovas generalis». Ő volt első nálunk, ki *comico-satiricus* műveket irt. *Peleskei Notáriusában* (1790) a külföldieskedő magyarokat gúnyolja ki. E nagy tetszéssel fogadott művét később folytatta is, így jött létre: *Peleskei Not. pokolba menetele* (1792) és *Pelesk. Not. elmékedései, betegsége, halála* (1796). — *Rontó Pálja* (1793) maig kedves népolvasmány, noha ez már vizenyősebb. «Az 1790-ki Országgyűlés leírása» szinte satiricus művei közé tartozik.

Még egy rakás eposzt lehetne megemlítnünk, melyeket a népies iskola emberei irtak. Ilyen a *Zrínyiász*, melyet Kónyi János őrmester Zrínyiből *elrontott*; A *Magyar gyász*, Etédi Mártontól, A *Máramarosi éhség*, Gáthitól, a *Pártos Jeruzsálem*, Vályi Nagytól stb.: de ezek csupán versbe szedett históriák; méltó feledség borítja őket.

Jobb izléssel, bár szinte népszerű modorban dolgozott az úgynevezett debreczeni kör, melyhez Dr. *Földi János*, főhadnagy *Fazekas Mihály*, s eleinte maga Csokonai is, tartozott. Földi a rimes versek mértékre szedését sürgette; Fazekas néhány csinos dalt irt s az oly közkedvességgű *Ludas Matyi* népszerű elbeszélést.

Végre azon tévirányt sem hagyhatjuk érintetlen, mely a költészetet *külső mesterkélésben* tartotta és kereste. A leoninista Gyöngyösi János, tordai pap, szedett e téren legtöbb álbabért; s Kovács Józseffel, a rímhajhászszal, végződik e kinövése költészetünknek.

15. §. Az új iskola előzői.

Ennyi szétágazó törekvés mellett már az új szellem is kezdett lengedezni: ama szellem, mely a fentebbi iskolák egyikének sem hódolt föltétlenül; hanem a megifjodott német költészet példájára, mind az óklasszikai, mind az új-európai, mind végre a nemzeti formákban csupán a szépet kereste. A kassai «Magyar Museumban» nyilatkozott

először a szellem: Ráday nyújtotta az első kísérleteket s Kazinczy lón az új irány első bajnoka.

Gróf *Ráday Gedeon*, — fia Pálnak, ki vallásos költeményeiért a mult időkben említettett, — már a század derekán megkísérlette volt a klasszikai formát, megkezdvén a *Zrinyiász* átdolgozását hexameterben. De egyszersmind a rimes verseknek (jambus trocheus) mértékre szedésében is ő volt az úttörő, a honnan az ily versek ma is *Ráday-versnek* mondatnak. — *Árpád* című eposzát 8-soros mértékes stanzákban kezdé írni, de félbenhagyta, mint többnyire minden nagyobb művét. *Néhány mese, dal, epigramma* jelent meg tőle csupán: hanem példája s buzdításai megtermék gyümölcsüket.

Szentjóni Szabó László néhány csinos daláról ismeretes, melyek először a kassai «Museumban» s «Orpheusban» láttak világot, majd összegyűjtve is megjelentek (1791); továbbá egy *Mátyás király* című drámájáról, melyet az újon alakult színtársulat számára írt (1792). Ifjú életét, 28 éves korában, igen tragicus módon fejezte be: ő is, mint akkor több írónk, belékevertetett a Martinovics-féle összeesküvésbe s börtönben halt meg (1795).

Dayka Gábor, legkitűnőbb az új irányban haladó költők közül, s Kazinczynek barátja, kedvence, — Miskolczon született. Papi pályára készülvén, Egerben, Kassán, Pesten tanult, de mielőtt felszenteltetett volna, bizonyos kellemetlenség miatt kilépett, s előbb lőcsei, aztán ungvári tanár lón, hol még ifjan (ő is 28 éves korában) elhalt (1796) — Verseiből, míg élt, kevés látott világot: halála után több évvel (1813) Kazinczy adta ki azokat. Részint klasszikai formájú *ódákat*, részint *dalokat* s *elégiaikat* írt, melyek őt jelesb lyricusaink közé emelik.

Bacsányi János a kassai Museum egyik szerkesztője, mint *költő* leginkább csinos, tiszta nyelve és formái, — mint *prózaíró* pedig széptani értekezései által tűntette ki magát. — Hosszú élete — noha nem önhibáin kívül — a sorsnak folytonos üldözése közt telt el. Meghalt Linzben, 1845.

Verségi Ferencz, mint nyelvész, s Révai ellenfele, már ismeretes előttünk. — Mint költő, ő is az új iránynak hódolt, s a rimes versek mértékre szedését nem csak példával mutogatta, hanem a *szépmesterségekről*, a *Muzsikáról* írt, s egyéb értekezéseiben elméletileg is fejtegette s ajánlotta. — Sokat és sokfélét írt, daczára a sanyarú életpályának, mely neki kevés nyugalmat engedett. Előbb paulinus szerzetes, majd tábori pap, — 1794-ben ő is elfogatott s 9 évi fogság után kiszabadulva, csekély nyugdíjon éldegélt, míg József nádorhoz bejutván nyelvtanítónak, azontúl sorsa is jobbra fordult.

Még *Kazinczyról* kellene szólnunk, ki mint a Museum és Orpheus szerkesztője, mint költő és prózaíró már ez időszak mozgalmában is főfő szerepet vitt: de mivel őt mint *magának az új iskolának* zászlóvivőjét tiszteljük; róla a *második időszakban* lesz helyén beszélni.

16. §. Öndálló költők. Csokonai.

A szerencsétlen 1794-dik évvel némi szünet állt be irodalmunkba. Többen a költők közül már elhaltak, vagy öregség miatt visszavonultak; néhányan, s épen az új irány képviselői, fogságba estek. E szünet alatt, mintegy kárpótlásul a többiekért, jelent meg két

hatalmas génusz: Csokonai, s néhány évvel később Kisfaludy Sándor; önálló szellem mindenik, ki a föntebbi négy irány közül egyiknek sem hódolt feltétlenül; hanem követte saját teremtmő lelke sugallatát.

Csokonai Vitéz Mihály, született Debreczenben 1773-ban. Iskoláit az ottani collegiumban bámulatos sikerrel végezvén, ugyanott a költészet tanításával bízott meg, de a mely hivatalról, bizonyos kellemtelenségek miatt, le kelle mondania. Elkeseredett kedélylyel a jogi pályára szánta magát s Patakra ment törvényt tanulni: de czélját nem sokára megváltoztatta s az 1796-k évi országgyűlés alkalmával Pozsonyba rándulván, ott egy *Diétai Magyar Múza* című költői hetilapot indíta meg. — Az országgyűlés végével lejött Komáromba, s ott ismerkedett meg Vajda Juliánnával, kit *Lilla* név alatt dicsőít verseiben; s hogy ezt nőül nyerhesse, hivatal után látott, talált is alkalmazást a csurgai ref. gymnasiumnál: de már időközben a leányt atyja férjhez adta. — Mintegy 2 évi tanárkodás után megvált e hivaltól s 1800-ban haza ment Debreczenbe, édes anyja házához, hol azután — barátaihoz, pártfogóihoz, vagy munkái kiadása végett tett utazásait kivéve, — állandóan lakott halálaig, mely őt nem sokára 1805-ben, harminczkét éves korában, elragadta.

Csokonai jelesb munkái I., a *lyrai* nemben: «*Lilla*, vagy érzékeny dalok», melyek nagy része (de nem mind) a komáromi viszony idejéből való. — «*Odák*» részint klasszikai, részint rímes formákban, s köztük *dalok* is találhatók. — *Anákreon-i dalok*, nem fordítás Anakreonból, hanem az ő mértékén s modorában írt eredeti darabok. — *Elegyes költemények*, melyek közt ifjúkori dolgozatai, és a *Diétai Magyar Múza*-ban s egyebütt megjelent *alkalmi versei* olvashatók. — II., Az *eposzi* nemben: *Békaegérharcz*, vig hősköltemény Homér után, de az akkori viszonyokra alkalmazva; melyet még a collegium falai közt írt. — *Dorottya*, szinte vig eposz, vagy, mint ő nevezi, «furcsa vitézi versezet». — *Árpádról* irni szándékolt nagy eposzához csak a készüléteket tehetette meg. — III., A *didacticai* nemben: *Halotti versek* Rhédeyné halálára, s némely kisebb darabok elegyes versei közt. — IV., A *drámai* nemben is vannak némely vígjátékai — mint a *méla Tempefői*, az *Özveggy Karnyóné* stb. — melyek elég elmések ugyan, de a szinpad kellő ismerete nélkül irottak. Ezenkívül fordított néhány *pásztori szindarabot*, olasz költőkből, és egy hosszabb, *festő versezetet* «*A Tavaszz*» címűt, Kleist német költő után.

Csokonai műveit, szerzőjük halála után (1817), szigorúan, s nem minden elfogultság nélkül bírálta meg Kölcsey, a mi azokat az új iskola hívei előtt egy időre rosz hirbe hozta: de az újabb kor ismét kellően méltányolja az ő eredeti génuszát.

17. §. Kisfaludy Sándor.

Kisfaludy Sándor született Sümegen, Szala megyében 1772. — Iskolái végeztével atyja jogi pályára szánta, de neki arra semmi kedve nem volt, hanem titkón a költészettel foglalkozott; végre kijelenté atyjának, hogy katona kíván lenni. Atyja ezt nem ellenezvén, mint kadét, a Sándor-Leopold ezredbe lépett s Erdélyben töltött 8 hónap után, megyéje részéről, a kir. testőrsereghez neveztetett ki, hol — mint régebben a francia iskola tagjai — bő alkalmat nyert önkiképzésére.

De már egy év múlva garnizon-ezredhez tétetett át; mi miatti kedvetlenségét nevelte még az is, hogy a leány, kit nőül venni ohajta, nem látszék viszonozni érzéseit. Elkeseredtében a harczmezőn akarta fölkeresni halálát; a francia háború alkalmával több ütközetben részt vett, egyszer el is fogatott s a szép *Provence*-ba vitetett, hol Petrarca szellemétől ihletve, írta nagy részét gyönyörű dalainak. Kiszabadulván, még egy ideig a seregnél maradt s több véres ütközetben kardját jelesül forgatta: szabad idejét pedig a költészetnek szentelte. 1800-ban, mint főhadnagy, kilépett a hadseregből, hazajött s nőül vette a leányt (Szegedi Rozáliát), kihez szíve oly rég vonzotta.

Következő évben (1801), kiadta első költeményeit, ily czim alatt: *Himfy szerelmei*, I. rész: *A kesergő szerelem*; és hat év múlva (1807) a második részt: *Boldog szerelem*. — Nem lehet leírni az elragadtatást, melylyel a közönség e költeményeket fogadta. — Ugyanazon évben megjelent tőle: *Regék a magyar előidőből: Csobáncz, Tátika, Somló*; mely közkedvességű darabjait élete későbbi szakában még nagy számú *regéi* követték. (Dobozi, Sz. Mihályhegyi remete; A megboszult hitszegő; Antiochus; Gyula szerelme; Kemend, Döbrönte, Szigliget, Somlai vérszüret; Esegvár, Miczbán, Frangepán Erzsébet, Balassa Bálint.) — A színmű írásban tett kísérletei (Hunyadi János, Az emberi szív örvényei, A Dárday-ház, Kún László, A lelkes magyar leány) — öcsésének *Károlynak* jelesb szerkezetű drámái által homályosítottak el. — Megérte az Academia s a Kisfaludy-társaság felállítását, melyeknek tagja lön; s tisztes vénség után 1844-ben hunyt el.

Kisfaludy Sándor mindennek fölött *lyrai*, alanyi költő; legerősebb, midőn saját érzelmeit zengi; legnagyobb Himfyjében. Regéi, sőt drámái is, a helyett, hogy *tárgyi*asak volnának, mindig ugyanazon érzéseket tükrözik vissza, melyek tulajdon keblét dobogtatták. Szerelme, hon-szeretet, de a *nemesi* szabadság érzetével párosulva: e két gócz körül forog összes költészete; úgyhogy míg Csokonai a *nép* felé hajlik, Kisfaludyt inkább a *nemesség* költőjének jellemezhetjük.

(Kolozsvár.)

DÉZSI LAJOS.

A KÉT KALAMIS.

Pausanias egy helyéből (10, 5, 3.) ezelőtt azt következtették, hogy ő Delphiben jártában az 548/7-ben leégett és a köv. időkben az Alkmaionidák bőkezű hozzájárulásával újra felépített templomot vélte maga előtt látni. De a szövegből csak annyi bizonyos, hogy az író a templom leégéséről egyenesen a még fennálló épületre tér át, vagyis az Alkmaionidák templomát nem is említi.¹⁾ A Paus. látta templom oromesoportjai a következőek (Paus. 10, 19, 4.): keleten Leto, Apollon, Artemis és a múzsák, nyugaton Dionysos thiasosa; a

¹⁾ A régi interpretatiót adja még Homolle BCH XX. 641, az újat Reisch Öst. Jh. IX. 202.

keletinek mestere az athéni *Praxias*, *Kalamis* tanítványa, a kinek halála után a nyugatit az ugyancsak athéni *Androsthene*s, *Eukadmos* tanítványa, készítette el.

Ezt az adatot eddigelé sem lehetett *Kalamis*ra vonatkozó értesüléseinkkel megegyeztetni, mert *Kalamis* az V. sz. első felébe tartozik, tehát az *Alkmaionidák* templomán, mely a VI. sz. végén mindenestre elkészült, nem dolgozhatott az ő tanítványa; mióta azonban a delphi ásatások kétséget kizáró módon kiderítették, hogy az *Alkmaionidák* temploma egy elemi csapás (valószínűleg a 373-iki földrengés) következtében elpusztult s újjáépítését már 371-ben elhatározták és körülbelül 330-ban befejezték,¹⁾ nyilvánvaló lett, hogy a Delphiben dolgozott művész mestere nem az a *Kalamis*, a kit mint az átmeneti időszak egyik legnagyobb mesterét ismerünk, hanem egy fiatalabb névrokona. *Paus.* adatait ugyanis nincs okunk kétségbevonni, mert egy *Praxias* nevű szobrász ugyanebben az időben feliratilag kimutatható, *Kollyteben* pedig egy *Eukadmos* családról szintén tudnak a feliratok. Ilyenformán az ókornak két *Kalamis*a volt, *Paus.* az idézett helyen mindenestre a fiatalabbikat említi; kérdés, hogy forrásainkban nem kell-e más helyeken is a fiatalabbikat érteni?

Egy félév leforgása alatt két terjedelmes dolgozat jelent meg, mely ezzel a problémával foglalkozik.²⁾ Miután a kérdés előreláthatólag még sokáig napirenden marad és a legfigyelemreméltóbbak egyike, érdemes lesz mai — előre bocsátjuk, nem nagyon kielégítő — állását lehetőleg röviden ismertetni.

*Kalamis*ra vonatkozólag főforrásaink *Pausanias*, *Lukianos* és *Plinius*. *Pausanias* (és csak ő) hét istenszobrot (*Zeus Ammon*, *Apollon*, *Dionysos*, *Hermes*, *Asklepios*, *Aphrodite*, *Nike*) sorol fel tőle, azonfelül Delphiben egy *Hermione*-szobrot, *Olympiában* pedig egy imádkozó gyermekeket ábrázoló anathemát, továbbá egy *Hieron* győzelmeit dicsőítő emlékesoportból két lovas fiút; a csoport magvát egy quadriga alkotta, mely *Onatas* műve volt. — A művész nevének említése nélkül olvasunk még nála az *Areopagon* levő *Eumenidák*ról, melyek közül kettőt *Clemens Alexandrinus* és egy *Aischines* scholiasta egybehangzó adatai szerint *Skopas* készített, míg a harmadik *Clemens*nél *Kalos*, a grammatikusnál *Kalamis* neve alatt szerepel. — Ezekhez járul még a delphi oromesoportokra vonatkozó fennidézett hely.

Lukianos két dialogusában összesen háromszor beszél *Kalamis* *Sosandrájáról*. Egy a város istenét ábrázoló érczeolossus a pontusi *Apolloniából* Kr. e. 72-ben Rómába került és a *capitoliumon* állított fel. *Strabon* és *Plinius* említik és *Appianus* is tud róla, bár ő összetéveszti egy másik *Apollon*-szoborral.

Cicero, *Quintilianus* és *Dionysius Halicarnassensis* is említik

¹⁾ Az egész röviden nem tárgyalható kérdést l. Homolle BCH XX. 641. s k. lk., 677. s k. lk., 702. s k. lk. (összefoglalva a 330-ig terjedő időre 701) Reisch Öst. Jh. 199. s k. lk.

²⁾ Emil Reisch, *Kalamis*, Öst. Jahreshfte IX (1906) 199—268. — Franz Studniczka, *Kalamis*, Ein Beitrag zur griechischen Kunstgeschichte. Abhandlungen der phil.-hist. Klasse der kön. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Band XXV, Nr. IV mit 19 Abb. im Text und 54 auf 13 Tafeln. Leipzig 1907. 104 számozott lap.